

УДК 159.9.075

С. А. МУЛ,

кандидат психологічних наук, начальник Окремого контрольно-пропускового пункту “Київ”, м. Бориспіль

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ОЦІНКИ ОБСТАНОВКИ НА ДЕРЖАВНОМУ КОРДОНІ ПРИКОРДОННИМ КЕРІВНИКОМ

У статті через наявну сукупність факторів, умов, у яких здійснюється ведення оперативно-службової діяльності, зроблено акцент на задіянні прикордонним керівником психологічних механізмів оцінки обстановки як важливого мисленнєвого процесу забезпечення управлінських дій підпорядкованим особовим складом підрозділів охорони державного кордону.

Ключові слова: *оперативно-службова діяльність, оцінка обстановки, психологічні механізми, прикордонний керівник.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Ускладнення обстановки на державному кордоні, що безпосередньо впливає на стан охорони державного кордону на ділянці відповідальності прикордонного загону чи підрозділу і в умовах збільшення викликів саме в прикордонному безпековому сегменті, упровадження в повсякденну діяльність Державної прикордонної служби інтегрованого управління кордонами підвищують науковий інтерес до безпосередніх психічних процесів мислення, формування і прийняття рішення офіцером-прикордонником. Якість задіяних психічних процесів здійснює безпосередній вплив на управлінські дії прикордонного підрозділу на визначеній ділянці охорони державного кордону, на стан, надійність прикордонної безпеки України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Проблеми оцінки як психологічної функції діяльності висвітлювались в дослідженнях О. М. Ле-

онтєва (мотиваційна і цільова складові), В. В. Знакова (вплив когнітивної складової), Г. П. Щедровицького (діяльність, як сукупність актів діяльності), П. Я. Гальперіна (механізм інтеріоризації), Н. Н. Ланге (фізіологічні механізми вольових дій) та роботах з питань прикордонної безпеки (М. М. Литвин, П. А. Шишолін, Д. В. Хруст, О. А. Бінковський та ін.).

Метою статті є дослідження виокремлених психологічних механізмів у процесі оцінки обстановки офіцером-прикордонником.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оцінка обстановки під час охорони державного кордону є важливим елементом управлінської діяльності офіцерів – керівників різних ланок управління. Саме від здатності офіцера повно, грамотно (з урахуванням особливостей охорони ділянки відповідальності), всебічно, оперативно оцінити обстановку, що виникає під час охорони державного кордону, залежить якість та надійність несення прикордонної служби прикордонними нарядами.

В аспекті дослідження проблеми психології готовності до професійної діяльності ми вивчаємо оцінку обстановки офіцером-прикордонником через елементи (ситуації) обстановки. Саме дії офіцера спрямовані на реалізацію обстановки, оскільки прикордонна діяльність постійно пов'язана зі змінами діяльності офіцера-керівника та постійною оцінкою обстановки кордону. Важливу роль у цих процесах відіграють психологічні механізми, які задіюються у визначений момент розумової, психологічної діяльності офіцера.

Уперше психологічні механізми виділені в психоаналізі З. Фрейда і його послідовників.

Психологічний механізм – це суб'єктивний опис або відображення на суб'єктивному рівні тих об'єктивних процесів і явищ, які забезпечують взаємодію людини з оточуючим світом. Психологічний механізм – це не проста фіксація процесів. Це етап взаємної взаємодії особистості та явищ, етап, який керує взаємодією людини й оточуючого світу.

У сучасній психологічній науці яскраво і глибоко розробляється вчення про психологічний механізм. В. Г. Агеєв розмірковує: “Ідея механізму, тобто деякого більшого елементарного рівня аналізу до деякого елементарного рівня аналізу, до якого не зводиться специфіка більш високого рівня, але який здатний виконати функцію засобу, завжди заманювала психологічного дослідника. Йде мова про інстинктивні механізми людської поведінки чи про психофізіологічні механізми сенсорних процесів, сама можливість прояснити дещо складніше, невловиме, зникаюче через дещо більше

людської поведінки, яке дозволяє себе зафіксувати, класифікувати і т. д., і звичайно, це цікаво. Можна до нескінченності наводити приклади доказів, пояснень складного через просте. Просте при цьому частіше за все позначається терміном “механізм”, а складне – тим змістовним феноменом, який отримує пояснення, коли зрозуміла дія утворюючого механізму [1, с. 211].

В. Г. Леонт'єв виділяє таку характеристику психологічних механізмів, як узагальненість, яка відображає взаємозв'язок ланок психічної системи, які забезпечують людську діяльність і поведінку. На цій підставі ми можемо їх уявити, як закономірний зв'язок факторів, умов, засобів, структур, зв'язків, на основі яких виникає психологічний феномен – готовність до професійної діяльності [3].

Оцінка обстановки офіцером-прикордонником є невід'ємною частиною ставлення особистості офіцера до себе, світу, що його оточує. Психологія готовності розглядає оцінку обстановки, у першу чергу, як діяльнісний підхід через компонент регулятивної основи прикордонної діяльності. Безперечно, слід урахувати і навчально-пізнавальну діяльність, і свідомість, і самосвідомість офіцера-індивідуума. Соціальна психологія розглядає оцінку як співвідношення самооцінки і зовнішньої оцінки.

У ставленні офіцера до себе як особистості нами виділено оцінку обстановки як вияв конкретним індивідуумом емоцій, суб'єктивності стану через умови професійної діяльності.

Т. А. Ребеко стверджує, що саме система механізмів, а не один єдиний механізм, здатна розгортати діяльність, створювати компенсаторні можливості людини. Така система включає в себе різні типи механізмів, серед яких є і вроджені, і набуті, і ті, які склалися в індивідуальній практиці, психофізіологічні, психічні, найбільш узагальнені, здатні реалізовувати готовність у специфічних умовах, ситуаціях.

Результати досліджень О. А. Конопкіна розкривають психологічні механізми саморегуляції, які піднімають залежність різних форм діяльності від таких характеристик зовнішньої діяльності, як фізичні якості сигналів, тимчасова невизначеність значущих, тимчасових характеристик потоку сигнальних стимулів, ймовірнісні характеристики потоку сигнальних стимулів, ймовірнісні характеристики окремих подій і структурні особливості сигнальної послідовності. За змістом принципи є теоретичними конструктами, які відображають змістовний бік механізму.

У системі психологічних механізмів діяльності займають важливе місце механізми вольової регуляції. А. Ф. Лазурський вважав механізмом

подолання перешкод вольові зусилля як особливий психофізіологічний процес.

В. І. Селіванов вважає вольові зусилля механізмом створення понукання для подолання перешкод.

1984 року Н. Н. Ланге намагався віднайти фізіологічні механізми вольових дій, у вольовому акті вченим виділено чотири частини: 1) почуття, намагання; 2) передбачення цілі; 3) уявлення про рух; 4) саморух.

1991 року В. А. Іванніков, досліджуючи психологічні механізми вольової регуляції дії, виділив реальний механізм, реальну освіту, які забезпечують смисл діяльності.

У дослідженні психології готовності до професійної діяльності для нас є цікавим механізм створення додаткового смислу у вольовій саморегуляції, досліджений В. А. Іванніковим.

Готовність до вирішення визначеного завдання визначається актуальною соціальною необхідністю, і у випадку наявності декількох реакцій з однаковим змістом створюється можливість довільного використання.

Отже, спонукання до довільної дії виникає за рахунок довільного переключення наявної готовності до вирішення завдання на конкретну вибрану дію, набувши визначений зміст, тоді як при вольовій дії створюється спонукання і зміна смислу діяльності. У розвинутій формі діяльність розпочинається за самокомандою [1].

Оцінка обстановки як психологічна функція вибудовується співвідношенням образного результату вибудованого свідомістю офіцера з цільовим конструктом. При співпаданні уявного образного результату оцінки обстановки з кінцевим конструктом офіцер робить висновок про закінчення дій з оцінки обстановки. Якщо на якомусь етапі наявне неспівпадання, то офіцер приймає рішення на повторну оцінку обстановки з того елемента, який, на його думку, треба оцінити глибше для досягнення кінцевого позитивного результату, якщо ж при повторному оцінюванні наявне повторне неспівпадання і спрогнозований незадовільний кінцевий результат, доцільним є рішення на призупинення дій з оцінки обстановки.

Психологічний конфлікт в оцінці обстановки образу і кінцевого результату виникає через непередбачувані обставини, умови, особливості, які офіцером не враховуються при створенні образу закінченої дії. Свідомість не може врахувати усі зазначені фактори, у першу чергу, через об'єктивні непередбачувані обставини (досвід, достатні знання предмета діяльності тощо). Якщо офіцеру вдається врахувати максимальну кількість факторів

впливу для досягнення кінцевого результату оцінки обстановки, то його дії переопрацьовуються в алгоритм виконання того чи іншого завдання, але така дія є рідкою і наявна в офіцерів з достатнім теоретичним і практичним досвідом несення прикордонної служби, знання дій ймовірних порушників, ділянки, що охороняється. І навіть при тому що в офіцера, в якого відсутні такі професійні характеристики, є чітким дотримання вже апробованого на практиці служби алгоритму дій з тієї чи іншої обстановки на державному кордоні, кінцевий позитивний результат не гарантований.

І. М. Фейгенберг під ймовірнісним прогнозуванням розуміє здатність співставляти інформацію, яка надходить через аналізатори, про наявну ситуацію, з інформацією, яка зберігається в пам'яті та ґрунтується на минулому досвіді, і на підставі цього співставлення вибудовувати прогнози про майбутні дії, надавши кожному прогнозу ту чи іншу ступінь достовірності.

У будь-якій діяльності людина передбачає найбільш ймовірні можливості подальшого розвитку подій, включаючи найбільш ймовірні результати своїх дій.

Отже, без ймовірнісного прогнозування була б неможлива будь-яка діяльність людини [7]. Автор вищезазначеної концепції виділив в ймовірнісному прогнозуванні два його рівні.

1. Ймовірнісне прогнозування подальших дій, які відбуваються незалежно від дій прогнозованого суб'єкта, важливих для нього. Це подія, від якої залежить суб'єкт у будь-якому відношенні, але вплинути на нього не може. Якщо такий прогноз ґрунтується на минулому досвіді, то він вірний.

2. Ймовірнісне прогнозування подальших дій, на протікання яких впливає суб'єкт. При різних його діях різна ймовірність того, що буде отриманий важливий для суб'єкта результат. Звідси – планування, вибір дій. Така система ще більше ускладниться, якщо на хід подій можуть впливати не тільки дії суб'єкта, а й дії інших людей, які мають свої цілі. Ці люди формують свої прогнози (у тому числі і прогнози дій нашого суб'єкта), будують свої плани. Їх майбутня дія теж повинна враховуватися прогнозом суб'єкта. Подібний прогноз забезпечує активну життєву позицію, вибір таких дій, які роблять людину потрібною тому, раді чого вона навчалася, живе, працює.

У цьому контексті важливим є визначення психологічних механізмів, які сприяють переформуванню особистості. Як основний механізм в психологічній літературі виділено зворотний зв'язок і конфронтацію особистості зі своїм "Я"; інформація про себе і сприйняття іншими; розуміння і прийняття інших; відкрите вираження своїх почуттів і емоцій, усвідом-

лення в комунікації і ступінь задоволеності нею. Безумовно, існування внутрішньоособистісного механізму переформування особистості складається за рахунок повного і різнопланового змісту характеру зв'язку в процесі "Я". Використанню внутрішніх психологічних ресурсів особистості будуть сприяти механізми емоційної самопідтримки і самодіяльність, спрямована на нейтралізацію негативного "Я". Низький рівень самооцінки, емоційно негативне ставлення до себе перешкоджають отриманню нової інформації, загострюючи дію захисних механізмів. З цієї причини емоційна підтримка може діяти стабілізатором самооцінки, змінюючи тим самим ставлення не тільки до себе, але й системи підходів до вирішення проблем.

Зміна ставлення відбувається під впливом нових знань про себе і у зв'язку зі зміною характеру емоційного конфлікту, який і забезпечує емоційну підтримку. Отже, механізм емоційної підтримки є важливим засобом у загальній системі переформування особистості.

Іншим психологічним механізмом є спрямована самодія, яка здійснюється в процесі внутрішньоособистісного спілкування зі своїм "Я". У процесі такого спілкування виявляються проблеми, здійснюється їх аналіз, пропонуються рішення і відбувається переформування особистості. В історії соціальної психології виділялись психологічні процеси, які проявляли специфіку соціального сприйняття, його змістовні, структурні і динамічні характеристики. Серед загальноприйнятих доцільно виділити такі механізми, як соціальне сприйняття, ідентифікація, емпатія, децентралізація, соціально-психологічна рефлексія.

Кожний механізм специфічний, тобто застосовується для пояснення характеристик або закономірностей соціального сприйняття. Деякі з них актуалізуються в широкому діапазоні соціальних ситуацій, відносяться до соціальних об'єктів, спектр дії інших обмежений.

Деякі механізми актуалізуються за звичайних умов, у разі взаємодії добре знайомих людей, у той час інші починають діяти в незвичних умовах, при контактах з малознайомими або незнайомими людьми.

Іншими словами, перші механізми працюють при сприйнятті ближнього, а інші – дальнього суб'єкта.

В. С. Агеев відносить перший тип соціального сприйняття і механізми, які задіюються при цьому, до міжособистісних, а другий тип сприйняття і механізми – до міжгрупових форм. Отже, існують різні міжособистісні і міжгрупові форми соціальної взаємодії, які забезпечуються відповідними для кожного випадку психологічними засобами – механізмами.

Ідентифікація досліджувалася в роботах Л. В. Попова, Е. З. Басіна, Ю. М. Орлова, В. С. Мухина, Б. Ф. Поршнева, В. Ф. Петренко, В. М. Мельникова, А. Г. Асмолова і є важливим психологічним механізмом розвитку особистості. Якщо виходити з того що ідентифікація – це ототожнення однієї особистості іншою, то можна стверджувати, що при задіянні механізму ідентифікації відбувається привласнення почуттів, стосунків. Людина себе може ототожнювати не лише з іншою людиною, а й з ідеалами, зразками, з суспільними цінностями, метою, бажаннями.

При досить тривалій прикордонній діяльності в тій чи іншій службовій сфері у свідомості офіцера-прикордонника виробляються стандарти (шаблони) оцінки обстановки, і чим частіше офіцер входить у діяльність з оцінки обстановки, тим такі стандарти щільніші, тобто такі, які спонукають до вироблення самого вірного в даних умовах і в часі рішення, а отже, і позитивний результат.

Важливу роль в оцінці обстановки офіцером-прикордонником відіграє його мислення. Наші міркування дійшли того, що мислення в процесі оцінки обстановки має стрибкоподібний вигляд. На перший план висувуються емоції, оскільки саме вони миттєво сигналізують, чи відповідає деякому стандарту образ кінцевого результату і як усунути перешкоди, що виникають у процесі дії до завершеності. Мислення дійсно перестрибує від образів до логіки розуму і навпаки, цей процес не усвідомлюється офіцером-індивідумом. У процесі оцінки обстановки мислення може звужуватися і розширюватися. Розширення мислення здійснюється за деталізації самого мислення, при цьому може відбуватися зміна характеру мислення і його спрямованість, і це, у свою чергу, тягне ускладнення оцінки обстановки і психологічних механізмів, які її забезпечують.

В аспекті свободи суб'єкта в організації простору своєї праці одним з докладно вивчених у вітчизняній науці специфічних механізмів, або психологічною системою, є феномен “індивідуальний стиль діяльності”. Стиль – ще один спосіб якісного емоційного, смислового, психофізіологічного перетворення змісту та процесів дії, шлях використання безлічі зовнішніх і внутрішніх ресурсів людини.

Виходячи з вищевикладеного, ми можемо стверджувати, що, дотримуючись певного внутрішнього алгоритму діяльності для досягнення позитивного кінцевого результату в оцінці обстановки, офіцер породжує в часі індивідуальний поведінковий стиль, форму досягнення позитивного результату.

Цікавим, на наш погляд, є дослідження В. В. Репкіна, в якому показано, що в процесі формування теоретичних понять обов'язково виникає особливий етап проблематизації способу дії. Для виникнення понять теоретичного типу не достатньо оволодіти той чи інший спосіб дії – суб'єкту необхідно здійснити рефлексивну зупинку дії і зрозуміти, чому дія виконується саме у такий спосіб і чи немає інших способів вирішення завдання оцінки обстановки. Тобто має відбутися зрушення предмета дії з вихідного матеріалу оцінки на спосіб дії, аналіз якого і стає предметом нової дії. Такі дії В. В. Репкін визначив як “рефлексивну оцінку” [7].

У тому ж контексті дослідження показано, що якщо у суб'єкта виникає розуміння зв'язку “спосіб дії – результат”, тоді суб'єкт може передбачити можливий результат до виконання самої дії і забезпечити оцінку ще не виконаних дій. Такі оціночні дії визначаються, як “прогностична оцінка”.

При здійсненні оцінки обстановки офіцер діє як окрема особистість, відбувається усвідомлення офіцером себе як особистості. Оцінюючи ту чи іншу ситуацію (елемент) обстановки, офіцер “пропускає” її через власну систему індивідуальних вроджених чи набутих особистістю цінностей, визначає особистісну вагу в даній обстановці – “все залежить лише від мене”, обстановка набуває особистісного характеру. У подальшому з'ясовується усвідомлена мета майбутніх дій оцінки обстановки, тобто розкривається значущість оцінки обстановки для діяльності взагалі, і для прикордонної діяльності зокрема. Тобто оцінка обстановки набуває змістовності. Не менш важливим є свідоме сприйняття наслідків оцінки обстановки для життєвої ситуації на конкретному етапі життя. Тобто оцінка обстановки набуває надціночного змісту.

До надіндивідуальних форм свідомості доцільно віднести відомчі норми, які об'єктивно вибудовують схеми побудови і транспортацію прикордонної діяльності, правові норми, які регулюють процеси життєдіяльності в правовому полі.

До відомчих норм ми відносимо соціальні уявлення керівників різних рівнів, сформованих їх психологічними переживаннями про наслідки невиконання (або виконання в невизначений нормою спосіб) висунутих суспільством вимог прикордонній службі через організацію повсякденної свідомості і повсякденної поведінки людей. Внутрішні переконання офіцерів вищої ланки управління про виконання тієї чи іншої функції прикордонної служби є якби еталоном того, як доцільно приймати рішення, оцінювати обстановку, тобто діяти. Звичайно, при підтвердженні практикою служби

таких психологічних переконань така діяльність у правоохоронному органі закріплюється відомчою правовою нормою – наказом, інструкцією тощо.

Урахування відомчих норм в оцінці обстановки є складним психологічним процесом, у першу чергу мисленнєвим. Аналітичний опис обстановки, яка виникла на державному кордоні, проводиться для відхилення тих чинників, які можуть нормалізуватися самостійно. У цьому випадку вони офіцером ураховуються частково. Відбір свідомістю офіцера тих чинників, які стосуються до відомчих норм, супроводжується переживаннями – базисом оцінки обстановки з подальшим раціональним розміркуванням щодо суті елементів, які осмислюються.

Якщо процес оцінки обстановки не виходить за рамки відомчої норми, відповідає наявним вимогам (сформованим вимогам щодо конкретних ситуацій обстановки у вигляді наказу, інструкції тощо), то його оцінюють як “вірний”. Якщо процес частково відповідає нормі, то його характеризують як “спроможний”. Якщо процес не відповідає нормі або за більшістю вимог є незадовільним, то його оцінюють як “не спроможний” вплинути на хід вирішення завдання.

Не менш важливим у процесі оцінки обстановки офіцером-прикордонником є психологічний механізм ідентифікації.

Механізм ідентифікації в психологічній реальності може виявлятися в різних формах. Це може бути у вигляді копіювання, отождолення себе з іншими, занурення в світ особистісного смислу іншої людини. У широкому розумінні ідентифікація є універсальний психологічний механізм розвитку особистості, її когнітивних, емоційних характеристик, самосвідомість соціально значущих особистісних якостей. Розвиток при цьому відбувається через специфічне засвоєння особистісних смислів.

Необхідною умовою для виявлення механізму ідентифікації доцільно вважати колективну, групову, індивідуальну взаємодію, спілкування і комунікацію людини. Прикладом цього може бути керівництво діяльністю прикордонного підрозділу при проведенні прикордонного пошуку, коли офіцер-керівник передає себе підрозділу, організовуючи пошук.

За деякими ознаками офіцер ідентифікує себе з якоюсь групою (особою), після чого розмірковує, якою буде думка цієї групи (особи) щодо визначення елементів обстановки, залежно від того, хто є членом цієї групи осіб (її склад, авторитетність членів, ієрархічність, вплив членів на кар’єру військового). Зміст цих уявлень складає зразок того, як програвати виниклу ситуацію, і все це формує суб’єктивізм оцінки обстановки.

Отже, основними рисами механізму ідентифікації є досягнення рівного положення однієї людини щодо іншої, яка є зразком, носієм позитивних характеристик і властивостей.

Висновки. Можна констатувати, що оцінка обстановки офіцером-прикордонником як вища психологічна функція свідомості ґрунтується на переживаннях особистості офіцера і супроводжується мисленням і мовою, а психологічні механізми, які задіяні в процесі оцінки обстановки офіцером, визначають функціональну єдність усвідомлених і неусвідомлених актів психології готовності до професійної діяльності.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів означеної проблеми, тому **подальші наукові пошуки** стосуватимуться вивчення психології прийняття рішення офіцерами-прикордонниками.

Список використаної літератури

1. Асмолов А. Г. Деятельность и установка / А. Г. Асмолов. – М. : Издво МГУ, 1979. – 150 с.
2. Давыдов В. В. К проблеме совершенствования методов подготовки руководителей / В. В. Давыдов, В. С. Лазарев, С. Д. Неверович // Психологический журнал / гл. ред. А. В. Брушлинский. – М. : Наука, 1989. – Т. 10. – № 1. – С. 145–151.
3. Леонтьев В. Г. Психологические механизмы мотивации / В. Г. Леонтьев. – Новосибирск : Изд-во НГПИ, 1992. – 216 с.
4. Шишолін П. А. Іноваційні підходи до охорони державного кордону в сучасних умовах / П. А. Шишолін // Актуальні питання прикордонної безпеки: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. наук. праць НДІ ДПСУ / гол. ред. М. М. Литвин. – К. : Вид-во НДІ ДПСУ, 2011. – № 2. – С. 16–22.
5. Щедровицкий Г. П. Избранные труды / Г. П. Щедровицкий. – М., 1995. – 759 с.
6. Хруст Д. В. Основні напрямки забезпечення подальшого впровадження в практику сучасних прикордонних технологій / Д. В. Хруст : збірник наукових праць. Серія: військові та технічні науки / голов. ред. Б. М. Олексієнко. – Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2009. – № 49. – С. 51–53.
7. Фейгенберг И. М. Проблемные ситуации и развитие активности личности / И. М. Фейгенберг. – М. : Знание, 1981. – 48 с.

Рецензент – доктор психологічних наук, професор Максименко С. Д.

Стаття надійшла до редакції 5.11.2013.

Мул С. А. Психологические механизмы оценки обстановки на государственной границе пограничным руководителем

В статье из присущей совокупности факторов, условий, в которых происходит оперативно-служебная деятельность, сделан акцент на задействование пограничным руководителем психологических механизмов оценки обстановки как важного мыслительного процесса обеспечения управленческих действий подчинённым личным составом подразделений охраны государственной границы.

Ключевые слова: *оперативно-служебная деятельность, оценка обстановки, психологические механизмы, пограничный руководитель.*

Mul S. A. Psychological mechanisms of evaluation of situation at the state border by border guard leader

The article touches upon the complex of factors, conditions under which operation and service activities have been performed. Also the stress has been made on involvement of psychological mechanisms of evaluation of situation by border guard leader as integral part of mental process of maintenance of managerial activities of subordinated personnel of the border guard units.

Keywords: *operation and service activity, evaluation of situation, psychological mechanisms, border guard leader.*